

В. Сулима,
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

БІБЛІЙНІ АЛЕГОРІЇ ЛЕСІ УКРАЇНКИ В КОНТЕКСТІ БІБЛІЙНОЇ ГРАФІКИ ЕФРАЇМА МОШЕ ЛІЛІЄНА

Розглянуто нове оригінальне видання "Вже близько рай, Земля обітована", яке побачило світ у Києві в рік 150-ліття від дня народження класика української літератури Лесі Українки, до якого увійшли твори біблійної тематики поетеси з ілюстраціями до Біблії Ефраїма Моше Лілієна. Здійснено аналіз того, що означає для читачів ознайомлення із цією книгою, які людські сенси й історико-культурні концепти вона інспірує.

Ключові слова: біблійні алегорії, біблійна графіка, українська поетеса, єврейський художник, ювілей Лесі Українки, стиль "модерн", неоромантизм, модернізм.

На початку 2021 року світ побачило нове ошатне видання: *Леся Українка Вже близько рай, Земля обітована...* [2]. Книгу склали твори біблійної тематики класика української літератури Лесі Українки та ілюстрації до Біблії Ефраїма Моше Лілієна. Видання замислив, упорядкував і реалізував киянин Артур Рудзицький – історик літератури, книгознавець і видавець.

Леся Українка і Ефраїм Лілієн належали до тих митців, які на рубежі XIX–XX ст. творили новий європейський культурологічний наратив, а водночас (як митці, як громадяни) переймалися долею своїх упосліджених (обездержавлених) народів, відповідно, Леся Українка – українського, Ефраїм Лілієн – єврейського. Українська поетеса і єврейський художник-графік цілком незалежно розвивалися в руслі європейської традиції, водночас відшукуюючи національні культурні коди. Зауважимо: сучасна Україна досить мало знає про Ефраїма Моше Лілієна, тож, певним чином, цю прогалину заповнює нове видання, зокрема й стаття Артура Рудзицького *Лілієн – єврейський класик з Дрогобича*¹.

¹ А. Рудзицький, *Лілієн – єврейський класик з Дрогобича* [В]: Леся Українка, *Вже близько рай, Земля обітована*, Рудзицький, Київ 2021, с. 28–32.

Місто Дрогобич від 1772 року, як і вся Східна Галичина, перебувало у складі монархії Габсбургів (з 1867 р. – у складі Австро-Угорської імперії). Ефраїм Лілієн народився 1874 р. у незаможній родині різьбяр по дереву; його батько, на щастя, досить рано помітив у сина нахил до малювання. Шістнадцятирічний Лілієн вступив до Краківського художнього училища, згодом здобував освіту у Мюнхенській художній академії. З початку 1900-х років художник мешкав і працював у Берліні, де познайомився з письменниками Стефаном Цвейгом і Беррісом фон Мюнхгаузенем; як зазначає А. Рудзицький, "до поеми Мюнхгаузена *Юда* Лілієн створює блискучі ілюстрації"². Він також виконав серію ілюстрацій до книжки єврейського поета Моріса (Моріца) Розенфельда (1862–1923) *Пісні гетто*. І. Я. Франко здійснив переклад цього циклу українською мовою, публікуючи окремі вірші у львівській газеті "Неділя" в 1911 р.³. У 1908 р. в Києві був опублікований збірник під назвою "*Per Aspera. Єврейський Альманах*" із малюнком Лілієна на обкладинці; до збірника ввійшли твори Шолом-Алейхема, Мойхер-Сфорима, І.-Л. Переца та інших.

Навіть побіжний погляд на біографії цих двох митців відкриває виразні паралелі: близькі роки і місце народження (Леся Українка – 1871, Новоград-Волинський, Лілієн – 1874, Дрогобич), у обох був ранній потяг до творчості, а далі – шлях мистецького самовдосконалення і здобуття творчих вершин. А ще мандрівки Європою і Близьким Сходом: Лілієн у 1894–1898 р. у Мюнхені вдосконалює свою художню освіту; Леся Українка 1903 р. з сестрою Оксаною виїжджала з Цюриха до Мюнхена на 2-3 дні; Лілієн з 1898 р. переїздить до Берліна, де живе й працює кілька років; Леся Українка у січні 1899 р. з матір'ю та братом Михайлом виїхала з Варшави до Берліна на лікування; Лілієн у 1908–1912 роках здійснив тривалу подорож на Землю Ізраїлю, відвідав Туреччину, Дамаск, Бейрут; Леся Українка у січні 1911 р. відвідує Стамбул, потім – Єгипет...

² А. Рудзицький, *Ibidem*, с. 29.

³ Моріс Розенфельд. [Із циклу] "Пісні гетто" [в]: Іван Франко. Додаткові томи до Зібрання творів: У 50 т. Київ 2008, т. 52, с. 699–726.

А от у місті Лемберг (у Львові) Леся Українка була не раз з 1891 по 1903 р., та вже за рік по смерті письменниці саме у цьому місті в 1914 р. відбулася триумфальна виставка художника Ефраїма Лілієна. "Мистецтвознавці відзначали вплив на творчість Лілієна великого англійця Обрі Бердслея. У свою чергу роботи Лілієна мали значний вплив на німецьку, австрійську, французьку та російську графіку першої чверті ХХ століття. Популярність Лілієна в ті роки можна порівняти хіба що з популярністю геніального Марка Шагала", – пише А. Рудзицький⁴.

Шкода, що на час написання статті мені не вдалося виявити жодного факту, бодай натяку на те, чи знали що-небудь один про одного Лілієн і Леся Українка, чи десь несподівано перетиналися життєві або творчі дороги, але їхня зустріч у просторі щойно опублікованої книги *Вже близько рай, Земля обітована...* була неминучою, можливо, тому цій книзі притаманні глибокі культурологічні й символічні смисли.

Ілюстрації до Біблії Лілієн зробив тушшю й пером між 1908–1912 роками, ці роботи вважають вершиною творчості художника. Малюнки склали три томи, які вийшли у світ у Берліні і давно "стали бібліографічною рідкістю"⁵. Свій перший вірш *Самсон (На біблійську тему)* Леся Українка написала в 1888 р., більшість творів цього спрямування – між 1900–1909 роками. У цих необумовлених наближеннях і збігах є щось загадкове, а чи й містичне.

Однією зі спонук творчого потягу до біблійних історій можна вважати притаманний обом митцям глибокий патріотизм і бажання віднайти ключі до скарбниці національного духу й сили, відповідно, Лесі Українки – українського, Ефраїма Лілієна – єврейського народу.

На малюнках Лілієна, представлених у книзі Леся Українка *Вже близько рай, Земля обітована...*, ми бачимо підтвердження словам відомого австрійського письменника Стефана Цвейга, який у передмові до монографії про художника писав: "Лілієн

⁴ А. Рудзицький, *op. cit.*, с. 31.

⁵ А. Рудзицький, *op. cit.*, с. 31.

працює для свого народу і в наступні роки буде також служити національним устремлінням"⁶.

Від 1887 р. Лілієн працював художником-ілюстратором у німецькому журналі "Югенд" (нім. Jugend – Молодь), – флагмані новомодного стилю "модерн"; переходом Лілієна назвали засновником "югенд-штилю", відомого в інших країнах як ар-нувор чи сецессія (поширений у Австрії, Угорщині, Польщі, Чехії і Західній Україні). Цьому стилю притаманна певна всеїдність, де поєднувалися й уживалися такі грані мистецтва, як історизм, протиріччя реального життя, давньогрецькі міфи, біблійні сюжети й алегорії, а також окремі риси мистецтва Китаю чи Японії.

Про ті часи Стефан Цвейг писав: "Нестримна рушійна сила потрясла в кінці XIX століття скам'янілу культуру. Навіть на самих віддалених вершинах світу спалахнули вогні, кожен з них прагнув до свого неба, і все ж всіх їх живила таємна сила. Відбувається бродіння на всіх рівнях, раси замислюються над своєю значимістю. Художники шукають нові цілі, поети – більш глибокий сенс творчості. Твори змінюються за змістом і формою"⁷.

Словами Цвейга можна сказати про малюнки Лілієна на біблійні теми приблизно так: на цих малюнках, перетворені в стилі модерн, оживають "предмети побуту стародавніх часів, прикмети, символи і свідoctва гордого минулого", "елементи національного широко використовуються художником в орнаментах", а його "творча ідея значна тим, що вона більш ніж артистична, тому що її коріння глибоко вросло в криваве серце розсіяного по всьому світу народу", "його самотність розквітає, живлячись соками землі його батьківщини, народними міфами, цінностями його народу, національним оточенням і особистою долею"⁸.

⁶ Стефан Цвейг. Эфраим-Моше Лилиен [в] *ЛЕХАИМ*, 1999, Декабрь (12); *переклад укр.* – В. С. <https://lechaim.ru/ARHIV/92/zweig.htm>

⁷ Стефан Цвейг, *Ibidem*.

⁸ Стефан Цвейг, *op. cit.*

В українському літературознавстві твори Лесі Українки на теми стародавнього світу, зокрема на теми Біблії, діставали суперечливі оцінки: висловлювалася думка, що це "вияв байдужості авторки до української проблематики", тобто суто філологічна проблема традиційного сюжету, – зазначає Лукаш Скупейко, – "зсувалася у площину патріотичної риторики"⁹. Підтримуючи думки вчених (Андрія Ніковського) про психологічне підґрунтя творів Лесі Українки на стародавні сюжети, Л. Скупейко наголошує на тезі Олександра Дорошкевича про те, що авторський задум таких творів "лежить у сфері психологічній", а драматизм цих творів народжується "з *пристрасті*, з нестримного почуття людської гідності, критерієм якої виступає внутрішня свобода людини як несприйняття будь-якої неволі – національної, соціальної, політичної, релігійної, моральної, психологічної і т. д. До таких "пристрасних типів", власне, і належать більшість героїв Лесі Українки..."¹⁰. Серед цих героїв імена Самсона, Єремії, дочки Ієфая, пророчиці Тірци, Месії, Міріам та ін.

Неоднозначно потрактована сучасними філологами й проблема приналежності Лесі Українки до якогось певного літературного напрямку чи стилістичної течії. Найчастіше з Лесею Українкою пов'язують неоромантизм, який, на думку Л. Скупейка, "однозначно постає як синонім "антиреалізму", інколи він виступає синонімом модернізму (...); зрідка – це структурний елемент символізму чи просто стилізація під романтизм і т. д."¹¹; "сама письменниця, як відомо, неодноразово декларувала свою безпосередню причетність до "ново-романтичної школи", вказуючи цим, очевидно, на відмежованість і від "старого романтизму", і від реалізму, і від

⁹ Л. Скупейко. Традиційний сюжет як стильова фігура (у творчості Лесі Українки) [в:] Л. Скупейко. Постаті і тексти (з історії української літератури), Київ 2007, с. 180.

¹⁰ Л. Скупейко. *Ibidem*, с. 182.

¹¹ Л. Скупейко. Сучасна рецепція Лесі Українки (культурно-історична проєкція) [в:] Л. Скупейко, Постаті і тексти (з історії української літератури), Київ 2007, с. 191.

модернізму, який, вважають, на той час нерідко сприймався як вияв "хворобливого декадентства"¹².

Так чи так, неоромантизм чи модернізм, а сучасний читач відчуває, що у творах на старозавітні й новозавітні теми чужоземні образи й сюжети Леся Українка переосмислювала в контексті проблем українського життя – і давно минулого, і сучасного їй. Українську поетесу турбувала проблема пробудження самосвідомості людей. Вона поклала надію на народних проводирів, здатних якщо бодай не збудити маси до боротьби за волю, то хоча б повести їх за собою до обраної спільної мети. Саме про це вона говорила у віршах *Північні думи*, *Сфінкс*, *Ізраїль в Єгипті*, а також у драматичних поемах *Уполоні*, *На руїнах* та ін.

У вірші *Пророк (3 біблійних мотивів)* (1906) ліричний герой докоряє Духові за те, що він обернув поета на пророка, змусивши вести за собою ледачих людей:

"Оспалі тут люди, в них в'ялі серця,
народ сей не вдався на борця"¹³.

За рік Леся Українка написала розлогий вірш *Народ пророкові*, який можна сприйняти як інтонаційну антитезу на один драматичний діалог, що вів пророк із народом у поемі *Мойсей* Івана Франка, – у поемі Мойсей застерігав синів Ізраїля: Єгова не простить їм непослуху і відплатить помстою за кожний камінь, кинутий темними людьми у пророка, Господь не зневажить жодної краплі крові, пролитої його слугами у боротьбі за істину й прогрес:

"Буде бити і мучити вас,
Аж заплачете з болю
І присягнете в горю чинить
Його праведну волю"¹⁴.

¹² Л. Скупейко. *Ibidem*, с. 190.

¹³ Леся Українка, *Вже близько рай, Земля обітована...*, с. 125

¹⁴ Франко І. Я., *Зібрання творів: У 50 т., Київ 1976., т. 5, с. 235.*

Ображений на Мойсея за страшне пророцтво народ у вірші
Лесі Українки відповіс:

"Скорпіоном язик твій був нам,
ти нас мучив і жалив невпинно,
а тепер ще й стоїш проти нас,
мов ображений ти безневинно"¹⁵.

Цими рядками Леся Українка нагадує про складні колізії у стосунках біблійного Мойсея і синів Ізраїлю, про які розповідає *Друга книга Мойсеєва: Вихід*, і в такий спосіб українська поетеса показує своїм сучасникам, що не лише проводирі народу можуть мати претензії до народних мас, а й сам народ за певних обставинах здатен виставити рахунок своїм вождям. Тож запитаємо себе: хіба у ХХІ ст. ці проблеми зійшли з порядку денного українського життя остаточно?

Промовляючи від імені народних мас, Леся Українка засвідчує величезну відстань, що пролягає між народом і його проводирем, між інтересами того, чий дух вічно житиме у слові, і тих, на кого чекає забуття. У цих рядках із особливою ясністю можна побачити, що давні біблійні мотиви *дочка Прометей* свідомо використовує для висвітлення проблем сучасної дійсності. Особливо актуальними і пророчими є міркування поета про те, що самі проводирі народні не завжди знають шлях, яким ведуть за собою людей манівцем без дороги, або неправдою завойовують у людей довіру. Далі Леся Українка порушує ще складніше і не менш актуальне питання – правдивої віри у слова пророків, отже, й віри в Господа:

"О, якби ж ми побачить могли
Власним оком хоч раз того Бога,
Що до Нього ви кличете нас!
Як стріла була б рівна дорога"¹⁶.

Вочевидь, це – питання біблійного Йова, це – бажання багатьох сповідників віри мати правдиву зустріч із живим Богом.

¹⁵ Леся Українка, *Ibidem*, с. 133.

¹⁶ Леся Українка, *Ibidem*, с. 135.

Леся Українка цю зустріч пережила в 1901 р., коли писала свою поему *Одержима*. Біблійні алегорії дозволяли Лесі Українці асоціативно переосмислювати не лише історико-соціальні явища, а й подавати власну оцінку багатьом актуальним релігійно-філософським та морально-етичним проблемам, реалізовувати власні світоглядні переконання, приховані під реаліями давнього біблійного світу, які відкрито поетеса не могла оприлюднювати під недремним оком імперської цензури. Тож у поезіях *Єврейська мелодія* (1896), *Як Ізраїль діставсь ворогам у полон* (1899), *Єреміє, зловісний пророче в залізнім ярмі* (1899), де постають картини зруйнованої держави й храму, Леся Українка уболіває за знівечену долю власного народу, позбавленого національної культури, держави й віри. Найпалкіше висловлено ці почуття у поезії *І ти колись боролась, мов Ізраїль* (1904), зверненій напряму до України:

"І ти колись боролась, мов Ізраїль,
Україно моя! Сам Бог поставив
супроти тебе силу неблаганну
сліпої долі. Оточив тебе
народами, що, мов леви в пустині,
рикали, прагнучи твоєї крові..."¹⁷

Слідом за Тарасом Шевченком та Іваном Франком найболючіше питання – про долю української держави – Леся Українка ставить перед найвищим суддею:

"Чи довго ще, о Господи, чи довго
ми будемо блукати і шукати
рідного краю на своїй землі?"¹⁸

Боляче усвідомлювати, але й на 30 році відновленої державності Україна може повторювати ці гіркі запитання:

"Який ми гріх вчинили проти духа,
що він зламав свій заповіт великий,
той, взятий з бою волі заповіт?"¹⁹

¹⁷ Леся Українка, *Ibidem*, с. 119

¹⁸ Леся Українка, *Ibidem*, с. 121.

¹⁹ Леся Українка, *Ibidem*, с. 121.

Леся Українку, безсумнівно, хвилювали питання віри, релігії, світоглядні основи християнства. Зачаровано дивилася поетеса на небачений подвиг Христа, подвиг жертви, самозречення в ім'я вічного торжества добра над злом, духу над тілом. Майже все життя, вражена невиліковною тяжкою недугою, Леся Українка несла невидимий хрест фізичних страждань; в нещадному вогні тілесної муки плекала творчий дух:

"Завжди терновий вінець буде кращий, ніж царська корона.
Завжди величніша путь на Голгофу, ніж хід тріумфальний.
Так одвіку було й так воно буде довіку,
поки житимуть люди і поки ростимуть терни"²⁰.

Проте ми маємо визнати, що Біблія, справивши помітний вплив на формування світогляду й творчих уподобань Лесі Українки, аж ніяк не перетворила її в сповідника християнської доктрини. Її вірш *Прокляття Рахіль (Апокриф)* розкриває один із євангельських епізодів – історію народження Ісуса Сина Божого. Весь твір побудований на згадці в Євангелії від Матвія (Мт. 2: 18) про Рахіль – матір, яка "плаче за дітьми своїми і не дається розважити себе, бо нема їх"²¹. У вірші Лесі Українки до Рахіль прилітає Серафим, посланий до нещасної матері Елогімом (одне з біблійних імен Бога). Рахіль, перейнята невимовним горем, не сприймає слів Божого посланця, вона жбурляє в нього, а потім і в саме небо слова відчаю:

"Ягве, страшний Ягве! Таємний Елогім!
Адонаї-Шаддаї, грізний Боже!
До Тебе я за помстою вдаюсь,
Тобі я, тіль образена, молюсь!..
...За кров дітей моїх, за материне горе
нехай заплатить сей, Марії Син!"²²

²⁰ Леся Українка, *Ibidem*, с. 82.

²¹ Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту, Українське біблійне товариство, 1992, с. 4.

²² Леся Українка, *Ibidem*, с. 66.

Леся Українка не була терплячим і безмовним читачем Біблії. У житті й творчості їй притаманна була та ж сила духу, яка дарувала відвагу й снагу багатьом біблійним героям. У вірші *Якби я знав, що їм нема рятунку...* (1898) відбувається показовий діалог між двома особами (автор означила їх лише літерами "Х." і "Л."). Можна припустити, що під літерою "Х." приховане ім'я Христа або його ревного послідовника. Під літерою Л., припускаємо, ховається сам автор. Почувши про покору, до якої слід привчати паству, Л. обурюються:

Л. – Ізраїля нащадок так говорить!
Не дивно, що з нащадками такими
не може бути вже Єгова в спілці,
як був з їх славним прадідом колись.

Х. – Нам невідомі всі шляхи Господні,
тепер Господь нових обранців має.
Обранець Божий той, хто вбогий духом,
а вірою багатий, хто найбільше
боїться Господа.

Л. – Ні, власне, той, хто не боїться!....
...Обранець той, хто Бога не боїться,
бо йдуть до спілки тільки рівний з рівним"²³.

Діалог, початий у вірші *Якби я знав, що їм нема рятунку...*, по суті, продовжують Месія і Міріам у поемі *Одержима*, написаній 1901 р. протягом однієї ночі біля ліжка смертельно хворого Сергія Мержинського. В ту ніч Леся Українка, певне, чула кроки смерті, яка снувала невидимою тінню біля ліжка приреченого, очікуючи на останню мить. Під тим пронизливим поглядом, тамуючи відчай від неминучої розлуки з близькою і дорогою людиною, Леся Українка з'ясовувала свої стосунки з живим Богом, з Ісусом Христом, ймовірно, то його тінь височіла посеред кімнати в Мінську...

²³ Леся Українка, *Ibidem*, с. 76–77.

"МЕСІЯ

Ти прийняла мої слова?

МІРІАМ

Ніколи

я не забуду їх.

МЕСІЯ

І вслід їх підеш?"²⁴

Месії важило, аби його слова в серцях людей проростали й давали вічні парості благодаті, любові до всіх:

"МІРІАМ

Мушу всіх любити?

МЕСІЯ

Так, всіх.

МІРІАМ

Всіх, крім Тебе, – се можливо.

Але Тебе і всіх – се понад силу"²⁵.

Леся Українка окреслює причину несприйняття звичайною людиною головної Заповіді Христа – заповіді любові до всіх. Ця трудність полягає в духові критицизму, в духові осуду і ненависті, що спалахує в кожній живій душі при зустрічі з виявами будь-якого зла, неправди, темряви і бруду. Власне, в поемі показано, як образ Ісуса Христа висвітлює страшну прірву, що пролягла поміж Царством Божим і царствами земними, повними людської недосконалості, навіть звиродніння. 1906 р. філософ Сергій Аскольдов, аналізуючи вплив християнства на особисте та громадське життя, визнавав результати того впливу не вельми значними. Проте він не вважав, що провина за це лягає на християнство, тим паче на його засновника: "Неспроможне переродити державне життя не християнство, а людство. Не в християнстві, як віровченні й релігійній настроєності, слід убачати цю трагічну односторонність і неспроможність поєднати

²⁴ Леся Українка, *Ibidem*, с. 150.

²⁵ Леся Українка, *Ibidem*, с. 160.

думки про Боже з турботою про земне, а в немічній душі людській, безсилій поєднати в собі Божеську й людську основи релігії Христа"²⁶.

У поемі *Одержима* в образах Месії та Міріам втілена давня дилема, яку має вирішити для себе кожен християнин, – як поєднати любов до Бога і любов до ближнього. Жодне людське вчення, жодна релігія, вважав С. Аскольдов, не ставила перед людиною такого надзвичайно складного психологічного й морального завдання. Міріам важко прийняти слова Месії не лише через складність морально-світоглядного вчення Ісуса Христа. В *Одержимій* Міріам надто перейнята духом зненависті. В цьому образі поєдналися старозавітні й новозавітні інтенції. Польський дослідник Володимир Смирнів вказав на те, що в рисах Міріам з поеми *Одержима* проглядають риси характеру іншої Міріам – сестри Аарона й Мойсея із *П'ятикнижжя Мойсеєвого*. Разом із Аароном Міріам нарікала на Мойсея, докоряючи тим, що він лише собі приписав бесіди з Господом. За цей бунт Господь наслав на Міріам проказу. Коли ізраїльська громада увійшла до пустелі Цін, Міріам померла і була там похована. Леся Українка показала, що світогляд її Міріам сформований духом Старого Заповіту, і він перешкоджає збагнути науку Христа про необхідність душевної жертви, яку належить приносити і Богові, і людям. Не збагнула Міріам і того, що християнська любов до Господа потребує цілковитого самозречення, тобто зречення егоїзму, сваволі, прийняття в душу волі Бога. У самому факті написання поеми *Одержима* біля смертного одру революціонера С. Мержинського можемо бачити певний знак. Більшовицька ідеологія несла в собі, з одного боку, елементи старозаповітної моралі: потребу і необхідність справедливої помсти за соціальну кривду, з іншого боку, експлуатувала новозаповітні сподівання на вселюдську рівність і братерство. Поемою *Одержима* Леся Українка розпочинала дискусію з самою

²⁶ Аскольдов С., *Християнство і політика* [в]: *Хроніка-2000*, Київ 1994, № 1-2.

історією, на порозі якої стояло вже ХХ століття. Дух Вічного Революціонера збурював маси людей, підносив їх на новий виток випробувань, творячи колективною волею мільйонів трагічну панораму людського поступу.

Отже, час повернутися до книги, на сторінках якої поєдналися поезії Лесі Українки і малюнки Ефраїма Моше Лілієна. У вже цитованій статті С. Цвейга мовиться про те, що Лілієн як ілюстратор, як графік, присвятив книзі всю багатогранність свого таланту. "Бо книга – це мікрокосмос, одухотворений світ, який у своїх формах дотримується певних законів (...), що приховують тисячі способів індивідуальної творчості. На цій незорій ниві (...) Лілієн отримав можливість творити у злагоді зі своїм душевним складом (...) Він швидко здолав всі шаблі техніки малюнка, і, щоб самому видати книгу за новими принципами, йому бракувало лише твору, при оформленні якого можна було б викристалізувати думку нового часу в досконалії художній формі"²⁷. Тут годилося б лише пошкодувати, що два митці, споріднені уподобаннями до вічних образів і тем, розбудовуючи новий європейський художній простір, так і не зустрілися, якби не ... Артур Рудзицький, який з великою любов'ю і художнім чуттям упорядкував книгу *Вже близько рай, Земля обітована...*, поєднавши біблійні твори Лесі Українки і графічні роботи Ефраїма Моше Лілієна, можливо, й мимоволі київський книговидавець створив окремий художній простір, в якому виникає діалог різних мистецтв, – один із виявів інтермедіальності, тобто взаємодоповнення і взаємозв'язку поезії та малюнків. У нашому випадку взаємодоповнення ґрунтується на поетичній і образотворчій рецепції біблійних тем, сюжетів і образів; для читачів книги може бути очевидною взаємодія – "мистецький інтеракціонізм" – співдія двох мистецтв на користь збагачення одне одного.

²⁷ Стефан Цвейг. Ефраїм-Моше Лілієн [в] *ЛЕХАИМ*, 1999, Декабрь (12); переклад укр. – В. С. <https://lechaim.ru/ARHIV/92/zweig.htm>

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту, Українське біблійне товариство, 1992.
2. Леся Українка. *Вже близько рай, Земля обітована...* Вибрані твори; передмова В. Сулими; передмова А. Рудзицького; ілюстрації Е. М. Лілієна. Київ 2021, 343 с.
3. Скупейко Л. І. *Постаті і тексти (з історії української літератури)*, Київ 2007.
4. Франко І. Я. *Зібрання творів*: У 50 т. Київ 1976. Т. 5.
5. Франко І. Я. *Зібрання творів*: У 50 т. Додаткові томи, Т. 52. Київ 2008.
6. *Хроніка-2000*, Київ 1994, № 1-2.
7. Цвейг Стефан. *Эфраим-Моше Лилиен* // ЛЕХАИМ. 1999. Декабрь (12) // <https://lechaim.ru/ARHIV/92/zweig.htm>

REFERENCES

1. Bibliia abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho y Novoho Zapovitu, Ukrainske bibliine tovarystvo, 1992.
2. Lesia Ukrainka. *Vzhe blyzko rai, Zemlia obitovana...* Vybrani tvory; peredmova V. Sulymy; peredmova A. Rudzyskoho; iliustratsii E. M. Liliiena. Kyiv 2021, 343 s.
3. Skupeiko L. I. *Postati i teksty (z istorii ukrainskoi literatury)*, Kyiv 2007.
4. Franko I. Ya. *Zibrannia tvoriv: U 50 t.* Kyiv 1976. T. 5.
5. Franko I. Ya. *Zibrannia tvoriv: U 50 t. Dodatkovi tomy, T. 52.* Kyiv 2008.
6. *Khronika-2000*, Kyiv 1994, № 1-2.
7. Tsveih Stefan. *Эфраим-Моше Лылен* // LEKhAYM. 1999. Dekabr (12).

Стаття надійшла до редакції 12.11.21

V. I. Sylyma,

Shevchenko Institute of Literature of the National Academy
of Science of Ukraine

BIBLICAL ALLEGORIES OF LESYA UKRAINKA IN CONTEXT OF BIBLICAL GRAPHICS OF EPHRAIM MOSES LILIEN

A new unique edition of selected works of Lesya Ukrainka "Vze bluzko ray, Zemlya obitovana" was published in celebration of 150th anniversary from the date of her birth in Kyiv. The works on biblical topics of Lesya Ukrainka, classical author of Ukrainian literature, are tightly interconnected with the biblical illustrations of Ephraim Moses Lilien within the pages of this edition. The author analyzes herein what this interconnection may bring to the audience, which human senses, as well as historical and cultural concepts it may inspire.

Key words: *biblical allegories, biblical graphics, Ukrainian poet, Jewish artist, anniversary of Lesya Ukrainka, modern style, neo-romanticism, modernism.*

Графічні роботи Ефраїма Моше Лілієна

Лєся Українка, *Вже близько рай,
Земля обітована...*
(Обкладинка)

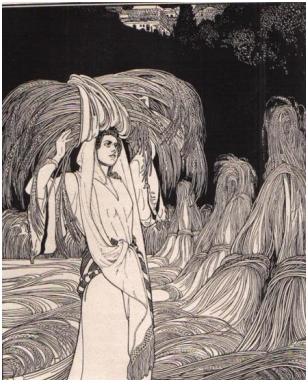
Ефраїм Моше Лілієн.
Автопортрет

Мойсей

Яків і Рахіль

Рахіль

Самсон